

Summary

Muzichenko P. P. Statuts of the Grand Duchy of Lithuania is an ancient manuscripts of law for slavonic people. — Article.

Circumstances which promoted codification of law in the Grand Duchy of Lithuania in XVI century are examined in the article and analysed. Specified on a decision role in this process of slavonic factor. Such circumstances as linguistic and ethnic-religious factors are examined, development of scientific thought, value for the law-making process of educational factor. Drawn a conclusion that Statuts of the Grand Duchy of Lithuania as an ancient manuscripts lithuanian and slavonic people became the exceptional phenomenon in European history of law and legally occupied one of main places in the list of the distinguished achievements of legal opinion of humanity.

Keywords: Statuts of the Grand Duchy of Lithuania, ancient manuscripts, slavonic mentality, law culture, scientific thought, linguistic factor, ethnic-religious factor.

УДК 340.15(37):340.15(474.5)

Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова

РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРАВА У СТАТУТАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО: ЧИННИКИ, ПЕРЕДУМОВИ ТА ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ

Досліджуючи питання рецепції римського права у статутах Великого князівства Литовського, передусім, маємо з'ясувати поняття «рецепція римського права», а за тим чинники та передумови прояву цього феномена в правовій системі, яка формувалася на досить відчутній територіальній і темпоральній відстані від Стародавнього Риму.

Отже, почнемо з визначення поняття та сутності терміна «рецепція права». Торкаючись питань впливу римського права на розвиток тих чи інших європейських правових систем (сам факт такого впливу практично не зустрічає аргументованих заперечень у науковій літературі, тому доводити його тут, як здається, необхідності немає), ми зустрічаємось з цікавим феноменом, який полягає у поверненні час від часу правників різних європейських країн до витоків, зверненні до надбань Античного права. Ці постійні спроби засвоєння і переосмислення минулого отримали загальну назву «рецепція права» або ж стосовно римського права — «рецепція римського права»

Термін «рецепція» вживається у різному значенні. У мистецтві і культурі ним позначають запозичення суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли у іншій країні чи в іншу епоху, а також сприйняття одного культурного явища, однієї культури очима іншої.

Стосовно права рецепцію визначають по-різному, підкреслюючи ті чи інші характерні її риси. Проте у кожному разі підкреслюється, що, передусім, рецепція — це відродження високорозвиненої системи права, яка існувала раніше. Саме це є ключовим моментом у визначенні даного поняття. При цьому йдеться про «відродження» не лише у значенні «відновлення», але й має місце метафоричне використання цього поняття для позначення впливу оновленої куль-

тури минувшини або «оживлення» відсохлої гілки живої культури. Таким чином, рецепція права розуміється як частина загального процесу відроджень-контактів між живою цивілізацією та цивілізаціями, що пішли в минуле.

Враховуючи, що рецепція права є явищем повторюваним, рецепція римського права може бути визначена як його відродження, сприйняття духу, ідей, головних засад та основних положень новими цивілізаціями на певному етапі їхнього розвитку в контексті загального процесу циклічних відроджень.

Рецепцію слід відрізнити від реставрації, яка означає відновлення чогось у первісному вигляді, зокрема творів мистецтва, пам'яток культури тощо. Хоча поняття «реставрація» зовні дуже близьке до категорії «рецепція», однак має істотні відмінності. Якщо рецепція має метою (і є кінцевим результатом) створення на існуючому підґрунті чогось нового у сфері культури, права тощо, то реставрація переслідує мету відновлення чогось у первісному вигляді, без змін та доповнень, які могли б змінити сутність вихідного матеріалу. Прикладом реставрації права є створена у Східній Римській імперії (Візантії) наприкінці IX ст. збірка законів — *Базиліки*, яка містила у собі у скороченому вигляді усі частини *Corpus juris civilis*. *Базиліки* являли собою реставрацію, а не рецепцію римського права, оскільки метою упорядників було саме відновлення первісного змісту текстів норм права (хоча і з деякою модернізацією застарілих елементів).

Виходячи з того методологічного імперативу [1], що рецепція як така являє собою запозичення більш пізніми соціальними системами кращих надбань попередників, розглянемо чинники появи та динаміки відповідного явища.

Пристаюючи до розгляду цього питання, слід зазначити, що тривалий час процеси розвитку права та держави досліджувалися у вітчизняній юриспруденції на методологічному підґрунті історичного матеріалізму (марксистська історична школа). Такий концептуальний підхід мав своєю основою положення про визначальну роль матеріальних виробничих сил, класової боротьби як вирішальних факторів розвитку людства. У відповідності до вчення цієї школи історія суспільства поділялась на п'ять суспільно-економічних формацій: первіснообщинний лад, рабовласницьке суспільство, феодалізм, капіталізм, комунізм — так званий «формаційний підхід».

Однак такий підхід, як і кожна наукова концепція, поряд з позитивними рисами мав і вади. Зокрема, істотним його недоліком було те, що внаслідок тези про примат матеріальних виробничих сил у динаміці суспільства фактично ігнорувалося значення у цьому процесі людини, культури, науки. Загальна схема розвитку людства виглядала занадто спрощеною, універсальною для усіх місцевостей, племен, національностей та народів. Крім того, оскільки право розглядалось як надбудова до матеріального базису, що відповідав певному рівню розвитку виробничих сил, воно, згідно з цією концепцією, мало виникати, розвиватись і помирятися разом з певною формацією як іманентно властиве саме їй.

Однак науковцями, у тому числі правознавцями, протягом останніх десятиліть слушно звертається увага на необхідність подолання економічно-матеріалістичного монізму у підході до аналізу права, держави та інших суспільно-політичних інституцій. Не зупиняючись на питанні про переваги матеріалі-

стичного та ідеалістичного учення, їх співіснуванні та суміщенні, звернемося до визначення поняття «цивілізація», оскільки саме «цивілізаційний» підхід активно використовується у науках, пов'язаних з дослідженням історичних процесів у суспільстві, будучи за своєю сутністю антитезою підходу «формаційному».

Характеризуючи «цивілізаційний підхід», насамперед, доцільно з'ясувати сутність терміно-поняття «цивілізація», розрізняючи при цьому світові та локальні цивілізації. Світові цивілізації — це етап в історії людства, який характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним та екологічним способом виробництва, устроєм політичних та суспільних відносин, рівнем розвитку духовного репродукування (відтворення); по суті йдеться про багатовіковий історичний цикл. Зміна світових цивілізацій відображає поступальний рух історичного процесу, саморозвиток людства. Локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, які пов'язані спільною долею, відображають і віддзеркалюють ритм загальноісторичного прогресу, то опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього. Кожна локальна цивілізація має свій почерк, свій особливий ритм, який більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій [2, 53–54].

Цивілізації не є статичними формами. Це динамічні утворення еволюційного типу. Вони не лише не здатні перебувати у стані спокою, але й не можуть довільно змінювати напрям свого поступального руху.

Узагальнюючи точки зору відносно характеру розвитку цивілізацій, можна, з деякою мірою умовності, об'єднати їх у дві основні концепції: концепцію лінійного розвитку і концепцію циклічного розвитку.

Перша з них розглядає історію людства (цивілізацій) як поступальний рух від минулого через теперішнє в майбутнє. Її вадою є те, що теза про постійний поступальний рух уперед, від нижчої стадії розвитку до вищої, не дозволяє дати відповідь на питання про чинники повторюваності схожих стадій розвитку людства на різних етапах і у різних цивілізаціях, про повторюваність Відроджень, про запозичення — свідомі чи ні, добровільні чи вимушені — надбань попередніх цивілізацій у галузі культури, мистецтва, права тощо.

Альтернативою такому розумінню історії є теорія «циклічного розвитку» людства, що ґрунтувалась на припущенні про повторюваність схожих фаз розвитку його культури. Ця теорія набула поширення ще за часів Античності. Потім (очевидно, відповідно до «законів циклічності») знову набувала популярності у добу високого Відродження та Просвітництва. Проте найбільшої популярності вона досягла після появи у 1918 р. праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи» [3], де було сформульовано низку важливих ідей щодо повторюваності культурно-історичних типів, споріднених за структурою, а також щодо поліциклічності історичного процесу. Втім сам О. Шпенглер віддавав пальму першості Фрідріху Ніцше, про якого у захваті писав: «Коли Ніцше вперше написав слова «про переоцінку усіх цінностей», духовний рух століть,

поміж яких ми живемо, знайшов, нарешті, свою формулу. Переоцінка усіх цінностей — такий внутрішній характер будь-якої цивілізації. Вона починає з того, що переробляє усі форми попередньої культури, інакше розуміє їх, інакше ними користується». На генетичне коріння ідей О. Шпенглера звертав увагу А. Ф. Лосев, котрий разом із тим дуже високо оцінив О. Шпенглера за незвичайні узагальнення, що у одній ідеї охопили і математику, і релігію, і мистецтво, і астрономію, і історію, підкреслюючи, що книга останнього, якою б парадоксальною та фантастичною вона не здавалась, має бути тепер вивчена кожним, кого хвилюють питання філософії історії і культури та філософії сучасності [4, 38, 60].

Положення, сформульовані О. Шпенглером, здобули активну підтримку й подальший розвиток у працях низки науковців. Зокрема, ґрунтовне дослідження циклів цивілізацій та їхнього механізму належить А. Дж. Тойнбі, методологічною основою позиції котрого є припущення про визначальну роль для історичних розвідок категорій простору-часу та розгляд історичного процесу як чергувань викликів історії та відповідей людства, що забезпечує прорив у майбутнє. Виклик, який залишився без відповіді, повторюється знову, але нездатність суспільства внаслідок втрати творчих сил, енергії тощо відповісти на виклик лишає його життєздатності й, врешті-решт, зумовлює зникнення цього суспільства з історичної арени. За концепцією А. Тойнбі, цивілізації проходять стадії зародження, розвитку, занепаду, розпаду. Саме при розпаді цивілізацій зростають і стають визначальними їхні контакти у просторі й у часі [5, 59].

Такий підхід, на нашу думку, й дає змогу пояснити феномен рецепції права як відродження вищих досягнень юриспруденції та законодавства на новому витку висхідної «спіралі» розвитку цивілізації. При цьому цивілізаційний цикл, котрий охоплює близько п'ятисот років (хоча іноді може бути «стиснутим» навіть у кілька десятиліть), можна охарактеризувати як такий, що складається з чотирьох фаз: 1) переоцінка цінностей попередньої культури; 2) стагнація (занепад), протягом якої, однак, йде набирання духовних та інтелектуальних сил); 3) відродження (насамперед, у гуманітарній, духовній сфері); 4) реакція на відродження (звичайно пов'язана з відступом назад у тих чи інших галузях культури, духовній, політичній та ін. сферах). На першому із згаданих етапів відбувається відбір матеріалу для рецепції вищих досягнень у галузі права; на другому — вони проходять певні «випробування на міцність», на третьому — відбувається власне рецепція права, котра, однак, може зазнати відчутних втрат на четвертому етапі. Відтак починається новий цикл цивілізаційної спіралі.

Оскільки феномен рецепції права взагалі і рецепції римського права зокрема пов'язаний з розвитком цивілізації (культури), її типи, форми, види і успішність у певній країні також залежать від цивілізаційної орієнтованості останньої. Врахування цієї обставини зумовлює доцільність визначення місця України у «цивілізаційному доквіллі».

Завдання ускладнюється тим, що внаслідок дії багатьох чинників протоУкраїна — Київська Русь потім перетворилася на групу державницьких утво-

рень різної цивілізаційної орієнтації, зібраних значною мірою до купи у Великому князівстві Литовському, цивілізаційна приналежність якого також може бути визначена з певною мірою умовності. (Ми усвідомлюємо певну спірність такого твердження. Однак, оскільки мета і обсяг цієї статті не дають можливості розглядати відповідну проблему детально, обмежуємося констатацією нашого бачення цивілізаційної мапи того часу.)

Враховуючи викладене, констатуємо наявність контактів Київської Русі зі Східною Римською імперією у IX ст., коли було укладено кілька русько-візантійських договорів, що мали метою поновлення та регламентацію порушеної війною 860 р. русько-візантійської торгівлі [6]. У «Повісті минулих літ» збереглися тексти чотирьох русько-візантійських договорів 907–971 рр., які містять норми міжнародного, кримінального та міжнародного приватного права, що регулювали спадкування після смерті русів, котрі знаходились на службі у візантійського імператора. У цих договорах є посилання як на норми візантійського права, так і на «закони руські», що свідчить про взаємні контакти цих правових систем у ту добу.

Якщо оцінювати згадані договори з точки зору оцінки передумов рецепції римського та греко-римського права Київською Руссю, то можна сказати, що на тлі політичних передумов (політичних та культурних контактів) вони створювали ще й передумови юридичні та психологічні. Крім того, існували передумови економічні: наявність приватної власності поряд з громадською; досить високий розвиток ремесла, простого товарного виробництва; активна внутрішня та зовнішня торгівля — усе це сприяло запозиченню норм більш розвинутої системи права, якою було греко-римське (візантійське) право.

Нарешті, має бути врахована ще одна обставина — те, що духовною основою, інформаційним підґрунтям усякої цивілізації є віра. Слушною здається думка, що кожній цивілізації притаманна певна релігія, що складається принаймні з трьох чинників: непорушне письмо (Тора — П'ятикнижжя Мойсееве, Новий заповіт, Коран тощо), яке містить у собі головні засади віри; ритуал (служба Божа, намаз, збори, демонстрація); аксіоми, що визначають принципи суспільної поведінки людини, тобто її моральний кодекс [7, 8].

Отже, маємо ще один чинник — культурну та релігійну спорідненість, котра почала зростати після хрещення 988 р. Володимира, який одружився з сестрою візантійського імператора Ганною і активізував поширення християнства на підвладних землях. Прийняття християнства означало не лише політичне й культурне зближення з Візантією, але й вибір майбутнього типу цивілізації.

З приводу цивілізаційної приналежності України варто зробити деякі зауваження. Передусім, вони стосуються тези про «євразійство» України, яка обстоюється деякими науковцями та політиками, на думку яких Україна вже в силу свого географічного положення весь час перебуває на межі Схід—Захід, чим начебто визначаються особливості її культури, політична та економічна, нарешті, духовна орієнтація [8, 84; 9, 78; 10, 233].

Така позиція видається недостатньо обґрунтованою. По-перше, вона не враховує розвідки, які свідчать на користь прадавніх європейських чинників у фор-

муванні української етногенези, зокрема про кельтські та германські елементи у цьому процесі, роль яких замовчувалась під впливом перманентного євразійзму москово-центричної моделі з метою відірвати процес формування українського етносу від загальноєвропейського процесу. Разом з тим слушною видається точка зору, згідно з якою протягом тривалого часу на межі тисячоліття і пізніше наші предки мали численні контакти з кельтами, асимілюючи їх, а ті відіграли в етногенезі українців традиційну для них роль переносу здобутків Римської цивілізації до молодих у державницькому сенсі народів Європи [11, 85; 12].

Слід зазначити що, прийняття Руссю християнства було вибором не лише релігії чи політичної орієнтації. Воно, як здається, конституювало визначення своєї приналежності до Європейської цивілізації. Інша річ, що у європейській системі цивілізацій Захід—Схід нашими пращурами було обрано «Схід». Але «Схід» у даному випадку означає не «Азія», тобто Схід у широкому значенні слова, а Східню європейську цивілізацію (Візантійську). Із впровадженням християнства швидко почала розбудовуватись церковна структура, зростала кількість монастирів, що сприяло дальшому впровадженню візантійської (тобто модернізованої елліністичної) культури.

Отже перед Київською Руссю (а вслід за нею і перед Україною) стояв не вибір «Схід—Захід», але вибір «Греція (тобто Візантія) — Рим» [13, 85–141; 14]. Вибір було зроблено на користь «Греції», і це обумовлювало орієнтованість України на східноєвропейську цивілізацію та тяжіння до «греко-слов'янської» літератури, навіть певною мірою обмеження її активних міжнаціональних взаємин греко-слов'янським світом [15, 38–39].

Торкаючись питання про цивілізаційну приналежність України, насамперед, слід зазначити, що більшу частину своєї історії Україна перебувала у постійному виборі між «Сходом» і «Заходом», уявлення щодо яких в Україні доби середньовіччя також зазнавали змін. При цьому якщо «Заходом» традиційно вважалася Західна (латинська) Європа, розташована на захід від Галицько-Волинського князівства, то «Схід», залежно від ситуації, міг означати Візантію або Москву. При цьому особливість українських культурних контактів полягала в тому, що і зі Сходом, і з Заходом вони були опосередкованими. Оскільки в Київській Русі погано знали грецьку мову, то візантійські джерела сприймали в основному через Болгарію. Культуру католицизму та контрреформації — через Польщу, класицизм — через Росію. І. Шевченко називає це «українською вторинністю» і слушно вбачає в цьому певну слабкість [16, 7]. Ці процеси мали місце не лише в середньовіччі, але не менш помітними були й пізніше [17], чому сприяла відсутність територіальної єдності, поділ на Лівобережну та Правобережну частини.

Однак, оскільки нас цікавить наявність чи відсутність приналежності України доби середньовіччя до «візантійської» цивілізації, а не уся багатомірність проблеми цивілізаційного вибору України, зупинятися на цих питаннях детально тут здається недоцільним. Викладеного вище, на нашу думку, достатньо, щоб погодитися з «цивілізаційною» характеристикою України як держави

європейської, але такої, що перебуває у перманентних світоглядних рефлексіях [18, 17–18; 19, 154].

Щоправда, у XII–XVI ст., здавалося, виникла ситуація, за якої Україна могла відійти від східноєвропейської та наблизитись до західноєвропейської цивілізації. Власне такий процес і мав місце. У галузі політики спроби західної переорієнтації нерідко пов'язують з так званим золотоординським ярмом, коли ту обставину, що Данила Галицький закривав своїми володіннями Європу від Улусу Джучі, належним чином було оцінено у католицькому світі і це посприяло визнанню української державності Західною Європою. Саме тоді сформувалися різні підходи у ставленні до Золотої Орди (яку точніше на той час іменувати «Улус Джучі») у частинах Русі, яким пізніше судилося стати Україною і Росією. Зокрема, князі Південної (Київської) Русі Михайло Чернігівський та Данило Галицький у середині XIII ст. вели прозахідну (пап'єстську) політику, підтриману певними конфесійними колами (митрополит київський Петро Акеревич виступив з промовою на Ліонському соборі у 1245 р., де закликав до спільного хрестового походу проти монголів). Схвалював таку політику і народ.

Принципово іншу політику проводили князі Північно-Східної (Великої) Русі, які прийняли «дружбу» Бату-хана і всіляко ухилялися від зближення з Європою. Найпослідовнішим провідником такої політики став Олександр Невський. Його політичні потуги, природно, більш схвально оцінені у російській історіографії, ніж політика Михайла та Данила, котру рішуче засуджував, наприклад, такий відомий фахівець, як Лев Гумільов [20, 354–357]. Втім у цьому немає нічого дивного, якщо враховувати висловлений Л. М. Гумільовим у поетичній формі девіз:

Я молюсь па восточные зори,
А о западных только скорблю [21, 3].

У кожному разі результати таких різних підходів до Улусу Джучі загальновідомі: для України це визволення від монгольської залежності за 120 років, життя у європейському правовому просторі — і втрата державності, а для Росії — 240 років покори і розбудова сильної деспотичної держави, правовий нігілізм. Та, як слушно підкреслюють дослідники, кожному своє, але треба триматись обраного шляху, бо проблеми виникають саме при спробах відхилитися від нього [22, 93].

Отже на початку середньовіччя Київська Русь, зокрема українці, засвоює візантійську традицію, поширюючи вплив греко-римської культури на суміжні території [23; 24]. Тому слушним здається висновок про поліцивілізаційний феномен історії України, що змушує замислитись над проблемою взаємозв'язку між саморозвитком українців та їхніми прозахідними цінностями [25, 28].

У підсумку можна погодитися з висновком, що «українських земель візантійські впливи сягали декількома великими хвилями — спочатку через балканських слов'ян, тоді безпосередньо через Візантію, а після її занепаду — через ранньомодерну грецьку книжну і церковну мудрість. Впливи Візантії склали специфіку України, але, з іншого боку, робили її частиною ширшої

східно-християнської спільноти. Ця культурно-релігійна ідентичність сильно визначила в новіші часи політичну орієнтацію. Ігор Шевченко нагадує, що грецькі патріархи та митрополити зіграли активну посередницьку роль у підпорядкуванні Хмельницького московському цареві. Деякі за це були щедро винагороджені з московської скарбниці, але більшість із них робила це зі щирого переконання.

Проте у кожному разі не викликає сумніву слушність зазначених Лисяком-Рудницьким масштабів впливу греко-візантійського Сходу на духовну традицію, а латинського Заходу — на суспільно-політичні структури України-Русі [19, 154].

Етапи цивілізаційного розвитку Русі (України), на нашу думку, виглядають таким чином.

Перший етап (раннє середньовіччя) тривав до XI ст. Він характеризується прийняттям християнства, створенням мережі монастирів, формуванням релігійно-політичних концепцій, здобутками у сфері мистецтва, літератури, кодифікацією Руської Правди.

Другий етап охоплює XII–XVII ст. Відродження у ньому припадає на XVI–XVII ст. [26; 27, 82]. У XVI ст. створюється Острозька Біблія 1581 року, розвивається письменництво, зростає освіченість, настає доба раннього бароко. Митрополит Петро Могила проводить реформу православної церкви, зміцнивши її духовну основу, покращивши освіту духовенства, а також його дисципліну, зміцнивши матеріальну базу церкви. На цей же період припадає розквіт козащини. Саме з цим періодом пов'язують становлення етнічної самосвідомості українського народу. Здобутки у сфері культури супроводжувались досягненнями у галузі права, де було створено такі відомі юридичні акти, як статuti Великого князівства Литовського.

Загалом пізнє середньовіччя характерне, як зазначалося, виходом із Візантійської і наближенням до Західної традиції, в тому числі у галузі права.

Відлік Нового часу в Україні варто вести з кінця XVII — початку XVIII ст., коли на зміну занепалій родовій аристократії приходить нова еліта, починається «золота доба» барокового мистецтва, поширюється гуманістично-просвітницьке вчення, пов'язане з іменами П. Беринди, О. Полоцького, А. Емасонського, К. Ставровецького, С. Зизанія, І. Галятівського.

Що стосується становлення давньоруського права, то воно відбувалося у три етапи.

На першому з них, що припадає на VI–IX ст., завершується перехід від каузального до звичаєвого права.

На другому етапі (IX–X ст.) завершується перехід від звичаєвого (усного) права до писаного, поміж найважливіших пам'яток якого називають русько-візантійські договори, що зафіксували положення давньоруського права початку X ст.

Першим кодифікованим актом, що дійшов до нас, є Руська Правда, у змісті норм якої є помітним римський (греко-римський) вплив. Зокрема, порівнюючи речове та зобов'язальне право за Руською Правдою з римським (греко-

римським правом), варто звернути увагу на подібність деяких рішень. Насамперед, слід зазначити наявність норм, що регулюють як громадську (публічну), так і приватну власність. Причому головним об'єктом і в тому, і в іншому випадку є земля. Разом із тим в Руській Правді відносини власності урегульовано не так детально. Захищаються вони не настільки всебічно, до того ж часто за допомогою штрафів.

Ще більш цікавим є порівняння концепції регулювання спадкування, де помітним є вплив ідей «права Юстиніана» стосовно визначення видів спадкування, кола спадкоємців за законом тощо. Можна зробити висновок, що Руська Правда, будучи продуктом давньоруської правотворчості, разом із тим відображала вплив римського права (найчастіше, у його візантійській інтерпретації).

Поступово Руська Правда витісняється новим законодавством. Звичайно, ця заміна відбулась не одразу. Протягом монгольського панування продовжувало діяти почасти руське право, почасти посилювався вплив через церкву візантійського права з прямою рецепцією у низці випадків останнього [28, 44–47]. Але вплив монгольського звичаєвого права на давньоруське був дуже незначним, а православно-християнська традиція на теренах України ще тільки формувалася. То ж не дивно, що на цьому тлі мав стати помітним вплив римського права, що було елементом західноєвропейської цивілізації, у контексті якої розвивалося Велике князівство Литовське. Зазначений вплив, що набув, на нашу думку, ознак рецепції римського права, є помітним, починаючи від першого зі статутів Великого князівства Литовського і стає усе дужчим у процесі їхнього вдосконалення (у 1529 р. — «Старий» статут [29], у 1566 р. — «Волинський» [30], у 1588 р. — «Новий»).

«Старий» статут був першим загальним кодексом Литовської держави, до складу якої тоді входила Україна. За своїм змістом він, мабуть, був близьким до Руської Правди. Тому відносно нього можна говорити про часткову рецепцію давньоруського права. Однак проіснував він не дуже довго. Оскільки його норми мало відповідали політичним та економічним потребам феодального суспільства, що розвивалося, вже у 1544 р. було створено комісію для розробки нового Статуту.

Головну роль у складенні проекту II Статуту Великого князівства Литовського відіграли Августин Ротундус та Петрус Роїзій — фахівці у сфері не лише права, але й історії. Грунтуючись на західноєвропейських засадах світогляду, вони відстоювали доцільність використання римського права як зразка і як допоміжного матеріалу. Саме за їхньої активної участі було значно оновлено норми попереднього статуту, запроваджено ряд понять та категорій римського права. У 1566 р. II Статут було прийнято на сеймі у Вільно і поширено його дію на Волинь, Поділля та колишнє Київське князівство. Своєю структурою та багатством положеннями він схожий на Дигести та Кодекс Юстиніана. Ось, наприклад, які найменування мали його 14 розділів: 1 — Основні засади права та державне право, 2 — Земська оборона, 3 — Правове становище шляхти, 4 — Суд та судова система, 5 — Шлюб та сім'я, 6 — Опіка, 7 — Записи й продаж. Спадкування, 9 — Земельні спори, 10 — Лісові промисли, II — Кримінальні злочини. Така

структура досить близька до побудови Кодексу Юстиніана, хіба що має порівняно з ним більше норм публічно-правового характеру: адміністративних, кримінальних тощо. Статут не торкається, як Кодекс, питань церковного права. Подібність стає ще більш помітною при ознайомленні з положеннями про вільне розпорядження маєтностями, сервітутними правами, нормами про купівлю-продаж, позику, заставу та ін. На нашу думку, в цьому випадку вже маємо справу з достатньо вираженою рецепцією римського права у формі сприйняття, головним чином, норм і правил останнього, адаптованих до місцевих умов.

Помітно вплив римського права і на Статут 1588 року, де досить ретельно урегульовано приватну власність на землю, яка могла належати як поміщикам, так і селянам. Значну увагу приділено також договірному праву. На відміну від давньоруського права, що досить широко допускало застосування усної форми договору, III Статут встановлював як загальне правило вимогу письмового оформлення угод. Крім того, для деяких випадків передбачалась реєстрація угоди у суді, укладення її у присутності свідків та ін. Досить детально було урегульовано окремі види договорів.

Загалом можна зробити висновок, що Статути Великого князівства Литовського були результатом використання та творчої переробки поточного литовського законодавства та судової практики, положень римського, німецького, польського права, а також звичаєвого права Литви, Польщі, України. Якщо ж врахувати, що німецьке та польське право того часу формувалось під помітним впливом римського права, то можна дійти загального висновку про рецепцію римського права в Україні у XVI ст. Особливостями її було те, що відбувалось начебто «подвійне накладання» римсько-правових ідей — через давньоруське право, яке зазнало часткового впливу візантійського (опосередкованого — римського) права, та через німецьке та польське право, де римське право було рециповане за західноєвропейським типом.

Загалом же середньовічне приватне право в Україні специфічною ознакою має змагання Східної та Західної традиції з переважанням першої на підґрунті звичаєвого права Київської Русі та домінантою другої у період створення статутів Великого князівства Литовського, які впроваджувалися у специфічне цивілізаційне та правове поле, деякі особливості формування якого були розглянуті нами у цій статті.

Література

1. Харитонов Є. О. Методологічний імператив дослідження актів кодифікації у галузі приватного права // *Методологія приватного права: Зб. наук. пр. (за матеріалами наук.-теорет. конф., м. Київ) / Редкол.: О. Д. Крупчак (голова) та ін.* — К., 2003. — С. 40–44.
2. Яковец Ю. *История цивилизаций.* — М., 1995.
3. Шпелглер Освальд. *Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. Т. 1. Образ и действительность / Пер. с нем. Н. Ф. Гарелип; Авт. коммент.: Ю. П. Бубеппов, А. П. Дублов; Худ. обл. М. В. Драко.* — Мп.: Попурри, 1998. — 688 с.
4. Лосев А. Ф. *Очерки античного символизма и мифологии.* — М., 1993.
5. Тойнбі А. Дж. *Дослідження історії. Т. 1.* — К.: Основи, 1998.
6. Карышковский П. О. Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе // *Византийский вестник.* — 1953. — Т. 6. — С. 36–71.

7. Колісник В. Роздуми про відродження України // Розбудова держави. — 1997. — № 2.
8. Толочко П. Золотий міст між двома світами // Віче. — 1997. — № 1.
9. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI ст. — К., 1995.
10. Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее. Украина: четыре года пути. — К., 1995.
11. Савченко В. Причинки до з'ясування ролі кельтського субстрату в етногенезі українців // Визвольний шлях. — 1997. — № 1.
12. Пономарьов А. Нитки етнічності і феномен «єдиної колиски» // Віче. — 1996. — № 12. — С. 112–122.
13. Малашок С. Нариси з історії нашої культури // Книга спостережень. — К., 1995.
14. Неврлий М. Як обернуть рабів в буйтури?: Протиборство Візантії й Риму в поезії С. Малашока // Слово і час. — 1997. — № 1. — С. 25–27.
15. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998.
16. Sevchenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. — Edmonton; Toronto, 1996.
17. Сулима М. Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи // Слово і час. — 1998. — № 2. — С. 82–83.
18. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — К.; Філадельфія, 1995.
19. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. // Вітчизна. — 1998. — № 3–4.
20. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая Степь. — М., 1992.
21. Гумилев Л. Н. От Руси до России. — М., 1997.
22. Вовк Т., Отрощенко В. До питання про так зване золотоординське іго в Україні // Сучасність. — 1997. — № 5.
23. Залізник Л. Ще раз про спадщину та спадкоємців княжого Києва // Дніпро. — 1998. — № 7–8. — С. 74–79.
24. Пуцько В. Г. Візантійсько-київська спадщина в культурному розвитку Великого князівства Литовського // Український історичний журнал. — 1998. — № 5. — С. 118–122.
25. Скоблик В. П. Історія Русі-України XI–XVIII ст. у контексті міжцивілізаційних відносин // Український історичний журнал. — 1998. — № 5.
26. Пелешенко Ю. В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. — К., 1990.
27. Білоус П. З глибини забутих віків // Слово і час. — 1991. — № 7.
28. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — К., 1998.
29. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О.: Юрид. л-ра, 2002. — 464 с.
30. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О.: Юрид. л-ра, 2003. — 560 с.

Анотація

Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Рецепція римського права у Статутах Великого князівства Литовського: чинники, передумови та деякі результати.

У статті розглядаються поняття, чинники, форми та види рецепції римського права, а також особливості цивілізаційних передумов, які зумовили прояв цього явища у статутах Великого князівства Литовського та значення правової культури України доби середньовіччя для такого процесу.

Ключові слова: цивілізація, рецепція, римське право, Статути Великого князівства Литовського.

Summary

Kharitonov E. O., Kharitonova O. I. Reception of the Roman law in Statuts of Grand Duchy of Lithuania: factors, pre-conditions and some results. — Article.

The author studied basic concepts, factors, forms and types of the Roman Law reception as well as civilization preconditions determining the revealing of the phenomena in the statutes of Grand Duchy of Lithuania and the significance of the legal culture of Ukraine in the Middle Ages for the above process was emphasized.

Keywords: civilization, reception, Roman law, statutes of Grand Duchy of Lithuania.